

КИЇВСЬКИЙ МИТРОПОЛИТ МИХАЙЛО РАГОЗА І БЕРЕСТЕЙСЬКА УНІЯ

На основі широкого кола джерел, у тому числі й віднайдених автором, аналізується діяльність митрополита М.Рагози, спроби церковних реформ 90-х рр. XVI ст., Берестейський собор 1596р. Зроблено спробу сучасної оцінки постаті видатного церковного діяча кінця XVIст.

Дослідників Берестейської унії завжди приваблювала діяльність її лідерів, найбільше – Іпатія Потія, який одержав почесний титул "апостола" унії, а сама подія – Потієвої унії. Сучасні унієзнавці практично не звертають уваги на митрополита Михайла Рагозу і воліють радше досліджувати його безпосередніх наступників – І.Потія та Й.В.Рутського [16, 123-124].

У минулому дослідників відштовхувала малодоступність та бідність джерельних матеріалів про митрополита. На бідність фактів до біографії М.Рагози вказував ще на початку XVIII ст. невідомий автор рукописного твору про митрополита [1, 20]. Між тим, з'ясовується, що в жодній унієзнавчій праці навіть не зроблено спроби докладного аналізу та узагальнення відомих матеріалів про нього, не кажучи вже про пошуки і публікацію нових. Вивчення цих джерел доводить, що митрополит залишив по собі чималу спадщину. Тільки попередні (далеко не остаточні) підрахунки показують, що його підпис стоїть не менше як під 100 документами: соборними грамотами-ухвалами, листами офіційного і приватного змісту, скаргами і протестами до судових органів, наданнями і т.ін. Їх хронологічні межі фіксують порівняно невеликий відтинок часу – 1589-1599 рр., що передусім засвідчує енергійність його як митрополита руської церкви.

Реформаторські прагнення М.Рагози відображені уже в ухвалах Берестейського собору в червні 1590 р. Відомо про вісім документів, підписаних митрополитом у червні того року. Уважається, що ухвали собору 1590 р. удосконалювали адміністрацію і дисципліну в церкві, а також зміцнювали становище ієрархії. Було домовлено

також, що відтепер собори скликатимуться щорічно. Вони мали намітити подальшу програму перетворень. Віднайдена нами соборна грамота датована 28 червня 1590 р. Собор, отже, тривав з 20 по 28 червня. Цією грамотою підтверджувались права львівського капітулу (крилосу) на основі грамоти львівського єпископа Макарія Тучапського 1539 р. Пергаментна грамота має підписи митрополита і владик – учасників собору, а також митрополичу печатку [4, 1].

За умов обмеження митрополичої влади братствами і світським патронатом (була також й опозиція єпископату), митрополит став шукати підтримки могутніх світських панів-патронів і церковних братств, передусім Львівського Успенського. За його сприяння до складу єпископських соборів увійшли представники львівського братства, які взяли активну участь у справах всієї митрополії. Ставши членом львівського братства (про це свідчить його власноручний запис з печаткою до братської книги, зроблений 19 січня 1591 р. [17, X]), митрополит підтримував його у боротьбі з єпископом Г.Балабаном.

Велика увага М.Рагози до львівських справ підтверджується документально: за нашими підрахунками, він підписав близько 50 грамот, листів та інш. документів, які адресувались єпископові Г.Балабану, львівському Успенському братству, міщанам, духівництву, ченцям і черницям. Конфронтація з Г.Балабаном продовжувалась до самої смерті митрополита, тимчасово згаснувши лише на початку 1595 р., коли єпископ на львівському соборі відкрито оголосив про свій перехід на унію. Втім, у діях М.Рагози була і своя логіка, адже Г.Балабан вдавався до інтриг, сфальсифікувавши у липні 1592 р. грамоту патріарха на скасування ставропігії львівського братства і викляття митрополита [11, 88-93].

Берестейські собори початку 90-х рр., як відомо, розглядали внутрішні справи церкви. Прийнята 1590 р. перша унійна декларація чотирьох єпископів була таємною і, напевно, невідомою митрополитові. Його участь в унійному процесі фіксується лише з липня 1594 р., коли в Бересті відбулись секретні переговори митрополита, І.Потія, К.Терлецького і єзуїта К.Ногая. Імовірно, саме під тиском обставин у грудні 1594 р. М.Рагоза виклав свої умови унії [5, 78-79; 2, 1], які загалом невисоко оцінені унієзнавством.

До згоди його спонукали канцлер Я.Замойський, який радив митрополиту перенести увагу від боротьби з Г.Балабаном на церковні та унійні справи, а також король Жигимонт III, котрий ще в березні 1592 р. в універсалі на першу уійну декларацію заявив, що не звертатиме уваги на погрози митрополита. Далось, очевидно, взнаки і поповнення уійної партії: в 1593-1594 рр. до ініціативи приєдналися нові єпископи, призначені на вакантні кафедри: М.Копистенський, Г.Загоровський, І.Гоголь та І.Потій. Найбільшим успіхом була, безумовно, номінація на володимирсько-берестейську кафедру Іпатія Потія, в майбутньому палкого прихильника унії.

За цих умов М.Рагоза зайняв позицію вичікування і явно не поспішав з рішучими діями, хоча і був поінформований І.Потієм у січні 1595 р. про прийняття 2.12.1594 р. на нараді в Торчині під Луцьком декларації унії. Запрошений лідерами руху на конференцію в Кобрин (12.05.1595 р.), митрополит не прибув на неї. Вирішальним у його остаточному рішенні про перехід на унію слід уважати усвідомлення того, що внутрішня церковна реформа, запроваджувана берестейськими соборами і братствами на початку 90-х рр., закінчилась невдачею. Має рацію С.Плохій, ствердячи, що митрополит практично зазнав поразки і змушений був прилучитися до уійного процесу, започаткованого його єпископатом [12, 34]. Формальне прилучення митрополита до уійної акції сталося в червні-липні 1595 р., коли він знісся з одним із наймогутніших світських патронів православної церкви – воеводою Т.Скумином-Тишкевичем. Тоді ж митрополит поставив свій підпис під основними уійними документами. Як відзначає більшість уінезнавців, це мало вирішальне значення для долі унії [9, 204].

На думку декотрих істориків, задекларування М.Рагозою артикулів унії було формальним, а його позиція в другій половині 1595 р. – хиткою і двозначною чи навіть нещирою. Так, 24.06.1595 р., пересилаючи умови унії Т.Скумину-Тишкевичу, він заявив, що сам до унії ще не приступив, а 20.08.1595 р. вже повідомляв М.Х.Радзивила про своє прагнення приступити до єдності. У пастирському листі у вересні він закликає вірних митрополії залишитись у православної вірі, тоді ж запевняє про свою твердість і князя К.Острозького. На думку О.Галецького, це була “вельми

продумана політика”, без жодного натяку на двозначність [18, 89]. Намітилось також і покращення стосунків митрополита з королем.

Отримавши на початку 1596 р. благословення папи римського, а також деякі виняткові права (наприклад, право висвячення єпископів), митрополит зміцнив свою владу і з дозволу короля скликав у жовтні 1596 р. собор. Констатуємо, що в передберестейській роки М.Рагоза аж ніяк не належав до числа ініціаторів унії, тривалий час вичікував і був залучений до унійного руху найпізніше. П.Скарго в листі від 27.09.1595р. пише, що ініціатор унійного процесу К.Терлецький перетягнув спочатку на бік унії М.Копистенського і Г.Балабана, а ті залучили, М.Рагозу та І.Потія [19, 253-261]. Отже шлях митрополита до унії був складним і суперечливим, рішення про перехід приймалось важко і з великими сумнівами, адже вирішувалась надзвичайно важлива справа – про розірвання єдності з константинопольським центром вселенського православ'я і перехід під юрисдикцію іншого центру християнства – Риму. Вагання митрополита зафіксовані, передусім, у його листах. Так, 19.08.1595 р. у листі до Т.Скумина-Тишкевича він навіть пояснював причини своїх вагань і передбачав, у разі прийняття унії, заворушення і кровопролиття в суспільстві [5, 113-114]. У цьому ж листі повідомлено, що митрополит відмовляв К.Терлецького та І.Потія від поїздки до Риму.

Берестейський собор у жовтні 1596 р., який проголосив унію київської митрополії з Римом, став вершиною митрополичої діяльності М.Рагози. Від першого до останнього дня роботи собору він діяв напрочуд рішуче, давав упевнені, тверді відповіді православної опозиції, закликав її перейти на свій бік, відповідав на екскомунікаційні рішення православних тим же. У рукописній біографії митрополита загалом правильно підкреслено, що саме він відновив на соборі єдність церков [1, 20]. Собор під проводом М.Рагози прийняв чотири рішення (ухвали), які добре відомі в літературі, але, на жаль, ще не були докладно проаналізовані (втім, як і сам унійний собор). 8 жовтня собор прийняв ухвалу про перехід на унію (т.зв. грамоту Берестейської унії) [5, 139-141; 3, 1]. 9 жовтня було прийнято дві грамоти: про екскомунікацію киево-печерського архимандрита Н.Тура і екскомунікацію Г.Балабана [5, 146-147; 2,

1]. 10 жовтня було екскомуніковано єпископів М.Копистенського і Г.Балабана, які не прийняли унії, а також православне духівництво [5, 148-149].

Головним документом собору є грамота Берестейської унії. У документі проголошується ідея спасіння людства через католицьку віру на підставі євангельської заповіді про заснування і єдність Христової церкви “на одному Петрі, немов на камені”. Наголошено на догматі про першість Апостольської Столиці і римських пап, який начебто визнавали не тільки Святі Отці східної церкви, але й царгородські патріархи. Підтвердженням споконвічного прагнення до єдності церков були і рішення Флорентійського собору, які спонукали польських королів до урівняння руської церкви в правах з римською. У суто католицькому дусі потрактовано причини розколу християнства: відступниками названо лише константинопольських патріархів, яких за це покарано турецькою поганською неволею. Автори грамоти (а, отже, і М.Рагоза) саме звідси виводили і занедбання віри в руських країнах (погіршення юрисдикційного нагляду з боку патріархів, поширення святокупства і ересей на Русь). У центрі уваги документа перебуває обґрунтування мотивів унії: не бажаючи залишатися під поганською неволею і сприяти розкольніцькій політиці патріархів, а також запобігаючи спустошенню церков і поширенню ересей, врешті-решт, прагнучи до спасіння людських душ – митрополит з єпископами приступили до єдності. Отже, кінцевою метою розпочатої справи було спасіння ієрархів та їх “духовного стада”.

Далі коротко оповідається про депутацію до Рима з відома короля, яка виклала там прохання руської церкви. Папа Климент VIII вчинив злуку, “зберігаючи за нами обряди і звичаї” східних церков, грецьких і руських, не роблячи жодних змін, і залипив їх за “переданням святих грецьких отців навіки”. Ідея непорушності східного обряду є, на нашу думку, головним концептуальним моментом грамоти Берестейської унії. Як слушно зазначив О.Галецький, саме на цій ідеї базувались рішучість і впевненість М.Рагози в період Берестя [18, 109].

Звичайно, аналізоване джерело є декларацією урочистого проголошення унії і тому вона сповнена пафосом богоугодності і

святості вчиненого, а також відповідальності за людські долі перед Богом. Тому не слід розглядати його надто прискіпливо і критично. Проте, аналізуючи документ у контексті розвитку унійного руху кінця XVI ст., не можна не помітити, що в ньому, як і в інших ухвалах Берестейського собору, навіть не згадано про конкретні умови унії, прийняті руською ієрархією напередодні і переданої польській владі та папі. Якщо в доберестейський час згадані суб'єкти унії ще якимось чином реагували, то після собору про них просто забули. На нашу думку, це був один із промахів митрополита та ініціаторів унії: православна опозиція була слабо поінформована про умови унії і переконана лише у віросповідальній та національній зраді уніатів.

Важливе місце в діяльності митрополита та інших уніатських ієрархів займала боротьба зі світським патронатом, який перешкоджав утвердженню унії в єпархіях. Українсько-білоруська шляхта і магнатерія, залишаючись у своїй масі православною, чинила впертий опір єпископам-уніатам, а духівництво, підкоряючись волі світських патронів, боялось приймати унію всупереч духовній владі. Джерела доносять до нас скупі свідчення про протиборство М.Рагози зі світськими патронами. Так, наприклад, він судився у листопаді 1597 р. з князями Соломирецькими [14, 98]. У грудні того ж року король наказав мозирському князеві Ю.Радзивилу і його урядникам, які свавільно привласнювали собі духовну владу, не втручатися в справи церкви і не перешкоджати владі митрополита [5, 179]. У квітні 1598 р. король втручався також у стосунки між митрополитом і А.Полубенським [5, 184-185], у жовтні М.Рагоза мав спір зі смоленським княжим урядником І.Немиричем [7, 70]. І хоч більшість наведених справ стосувались маєткових проблем митрополії, спрямованість їх (з боку М.Рагози) проти світського патронату очевидна. Зрештою, помітними були й успіхи цієї боротьби: наприкінці митрополитства М.Рагози у 1598 р. відбулась перша (з відомих) акція масового переходу шляхти на унію [21, 38]. Це сталося у Луцьку, не в митрополічій єпархії, а тому простежити участь в ній митрополита не вдається. Проте це був, безсумнівно, перший великий успіх уніатів.

Іншою важливою проблемою, яка турбувала в ту пору М.Рагозу, був Києво-Печерський монастир. Заволодіння монастирем значно посилює б позиції унії в південній частині митрополії та Києві. Претензії М.Рагози щодо киево-печерської архімандрії проявились одразу після смерті М.Хребтовича-Богуринського, котрому він належав. Проте, маючи ставропігальні права, ченці обрали собі архімандритом Н.Тура, який відмовився прийняти благословення митрополита. У вересні 1594 р. він скерував до Києва священика К.Григоровича з листами, але Н.Тур не прийняв їх на підставі непоширення прав митрополита на монастир [5, 76-77]. 4 березня 1595 р. папа римський сполучив архімандрію з митрополичим престолом [13, 314], а 5 травня король секвестрував монастир на користь митрополита [6, 77], але Н.Тур, як відомо, став на бік опозиції і цим рішенням не підкорився. 12 серпня 1595 р. у листі до К.Острозького митрополит спересердя повідомив, що він особисто і не думає про монастир [20, 654-655]. Однак через рік, на Берестейському соборі М.Рагоза таки відлучив Н.Тура. Груднем 1597 р. датовані нові королівські укази щодо киево-печерської архімандрії: митрополит знову вводився у володіння її маєтностями. Така ж грамота адресувалась київському духівництву і магістрату [5, 176-177]. 1 березня 1598 р. він тимчасово заарештував у Новоградку печерського монаха Арсенія Вколовича, посланого Н.Туrom [14, 100]. У низці документів 1598 р. митрополит титулувався вже "архімандритом Печерським Київським" [5, 189]. Продовжувалась боротьба і в 1599 р. Так, 27 березня М.Рагоза вводився у володіння білоруськими маєтками монастиря, однак з різних причин це так і не відбулося [14, 103]. 3 травня митрополит скаржився королеві на Н.Тура за неспіdkорення рішенням влади, зокрема, Головного Трибуналу ВКЛ щодо сплати медової данини [7, 63-64]. П'ятирічна боротьба М.Рагози за монастир, незважаючи на безпосередню протекцію королівської влади, не дала бажаного результату.

У діяльності М.Рагози були об'єктивні труднощі, пов'язані, передусім, з обмеженими можливостями митрополичої влади, яка поширювалась навіть не на всю митрополичу єпархію. Після Берестейського собору становище митрополита значно погіршилось унаслідок розколу церкви. Відпав, наприклад, вірний йому Унівський

монастир, який у 1597 р. перейшов до племінника Г.Балабана Ісайї [20, 472]. Мав рацію, очевидно, М.Рагоза, визначаючи статус уніатської церкви перших поберестейських років як церкви “півпротеговоаної” [8, 618].

Варто вказати і на розгубленість, що панувала в стані уніатської ієрархії внаслідок активних дій православної опозиції в 1597-1599 рр. Існує навіть думка, що М.Рагоза одразу після Берестейського собору хотів залишити митрополію і податися в монастир [10, 143]. Саме розгубленістю, на нашу думку, можна пояснити припинення практики скликання щорічних церковних соборів, запровадженої на початку 90-х рр. (щоправда, собори не скликались і більш енергійним наступником М.Рагози – І.Потієм). Очевидно, стосунки між митрополитом та ініціаторами унії (І.Потієм та К.Терлецьким) так і не налагодились. Один із небагатьох прикладів звернення І.Потія до митрополита датований 1598 р., коли єпископ поскаржився на Г.Балабана за втручання у справи його єпархії [5, 188-189]. Крім того, після Берестейського собору поширювались чутки про погрози життю митрополита, які доходили і до нього і, безперечно, ніяк не додавали впевненості уніатським лідерам [14, 95, 100].

Останні з відомих заходів М.Рагози датовані 12 червня 1599 р., коли він підписав листа до короля проти Г.Балабана, обіцяючи навіть приїхати на суд [5, 194-195] і лист до черниць львівського монастиря Святої Катерини, які подались до Києва [20, 820-821]. В останні місяці свого життя митрополит виконував свої пастирські обов'язки, розсилав послання, наставляв священиків і настоятелів монастирів. Проте несподівано настала смерть, яка датується в проміжку між 18.06 і 15.08.1599 р. Пізніше М.Копистенський повідомив у своїй “Паліодії”, що начебто М.Рагоза перед смертю розкався і помер у великих муках, бажаючи повернутися у православ'я [15, 938], проте його розповідь нагадує радше полемічну вигадку. Невідомий автор біографії митрополита підкреслив, що вік померлого був коротким [1, 20]. Було йому 59 років.

Біографія митрополита сповнена бурхливими подіями, цікавими епізодами, часом суперечливими рішеннями. Підсумовуючи життя та діяльність Михайла Рагози, варто наголосити, що він, безсумнівно, видатний діяч руської церкви кінця XVI ст. Головною його заслугою

є проведення Берестейського собору 1596 р., який хоч і здійснив суперечливий вплив на розвиток церкви та суспільства, вчинивши церковний розкол, проте модернізував тим самим переважно одноконфесійний перед тим Схід Європи.

1. Архив Санкт-Петербургского отделения Института истории РАН. – Ф.52. – Оп.1. – Д.321, книги.
2. Архив Санкт-Петербургского отделения Института истории РАН. – Ф.52. – Оп.2. – Карт.8. – Д.8/13.
3. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф.131. – Оп.1. – Спр.627.
4. Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки НАН України ім.В.Вернадського. – Ф.XVIII. – Спр.34.
5. Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т.IV. – Спб.: Б.и., 1851. – 836 с.
6. Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России. – Т.2. – Спб.: Б.и., 1865. – 695 с.
7. Археографический сборник документов. – Вильно: Б.и., 1870. – Т.7. – 512 с.
8. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.V. – К.: Наукова думка, 1994. – 687 с.
9. Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці // Грушевський М. Духовна Україна. – К.: Либідь, 1994. – 557 с.
10. Евгений /Болховитинов/ митр. Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии // Митрополит Євгеній Болховітінюв. Вибрані праці з історії Києва. – К.: Либідь, 1995. – 488 с.
11. Ісаевич Я. Архів Львівського братства // Архіви України. – 1968. – №1. – С. 45-60.
12. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. – Кн.3. – К.: Либідь, 1994. – 335 с.
13. Макарий [Булгаков] митроп. История русской церкви. – Кн. 5. – М.: Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996. – 559 с.
14. Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. – Т.I. – Спб.: Б.и., 1897. – 532 с.
15. Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Кн.1 (РИБ. – Т.IV). – Птб.: Б.и., 1878. – 1448 с.
16. Тимошенко Л.В. Невідомий василіянський життєпис митрополита Михайла Рагози // Методологічні проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДПІ. – Вип.1. – Дрогобич, 1998. – С.123-124
17. Шараневич И. Введение // Юбилейное издание в память 300-летнего основания Львовского Ставропигийского братства. – Львов: Б.и., 1886. – Т.I. – 20+XX+210 с.

18. Halecki O. Unia Brzeska w swietle współczesnych swiadcstw greckich // Sacrum Poloniae Millennium. – V.1. – Rzym, 1954. – 492 p.
19. Listy ks.Piotra Skargi z lat 1566-1610. – Kraków, 1912. – 338 s.
20. Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis – Leopolis, 1895. T.1. – 960 p.
21. Zochowsky Cypryan. Colloquium Lubelskie o unii gr. Cerkwi z rzymsk. Kosciolem. – Supraslii, 1680. – 436 s.

Леонид Тимошенко. Киевский митрополит Михаил Рагоза и Брестская уния. На основе широкого круга источников, в том числе и обнаруженных автором, анализируется деятельность митрополита М.Рагозы, опыт церковных реформ 90-х гг. XVIв., Брестский собор 1596 г. Осуществлена попытка современной оценки личности выдающегося церковного деятеля конца XVI в.

Leonid Tymoshenko. Kyivan metropolitan Mykhailo Rahoza and Brest Union. On the basis of the wide circle of sources, including those found by the author himself, there is subjected to analysis the activity of metropolitan M.Rahoza, as also the attempts of the church reforms of the XVIth century's 90-ies and the 1586 Brest (Brest-Litovsk) synod. An attempt of the modern appreciation of the figure of that famous churchman at the end of the XVIth century has been made.